

A fasizmus kérdései a nyugatnémet történeti irodalomban

Megjegyzések H. C. F. Mansilla könyve kapcsán

A fasizmus, különösen a német fasizmus története a kortörténeti kutatás legizgalmasabb s legvitatottabb problémái közé tartozik. Időben távolodva a fasizmus korszakától — amennyiben a fasizmust a kapitalista társadalom két világháború közötti válságokkal terhes időszaka, s az első világháború valamint az európai forradalmak eredményeként kialakult új nemzetközi hatalmi konstelláció sajátos politikai termékének, a válság egyfajta megoldásának tekintjük — egyre inkább veszít erejéből a megközelítés szubjektivitása. Teret kap az objektívebb, differenciáltabb látásmód, a nemzetközi összefüggésekben való szemlélet, a tudományos igényvel és módszerrel történő vizsgálat. Mutatja ezt a fasizmuskutatás rendkívül széleskörű és mindig gazdagodó irodalma összetételének változása. A német fasizmus összeomlása után a nyugati, s elsősorban a német irodalomban részben leleplező és tényfeltáró, részben apologetikus — memoár jellegű — munkák jelentek meg. Sem a fasizmus történelmi közelsége, sem a hidegháborús politikai légkör nem mozdította elő a tudományos vizsgálódást. Csak a 60-as évek elején-közepén jelentkeznek az igényesebb politika-történeti, a fasizmus ideológiájával foglalkozó tanulmányok, ami nyilvánvaló összefüggésben volt az európai politikai helyzet változásával és azzal az — egyáltalán nem elhanyagolható körülménnyel is —, hogy nagyjából erre az időszakra esett a nyugatnémet történész közéletben egy új történész-nemzedék felnövése, amely Németország politikai múltjának súlyos terhét már nem, vagy legalábbis nem a személyes felelősség tudatával viseli a vállán, s így a fasizmus problematikájához már kívülről, annak lényegét, belső összefüggéseit, történeti előzményeit kutatva közelít. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fasizmus kérdéskörének kutatása az utóbbi egy-másfél évtizedben nem hordoz politikai jelentést, hiszen ebben a történeti irodalomban nagyon is megfogható a politikai alapállás különbözősége, sokszínűsége.

A nyugati fasizmusirodalomban a polgári társadalommal szembeni kritikai magatartása, társadalmi „outsidersége” következtében az egyik legtávolabbra mutató, legnyitottabb irányzatot az úgynevezett frankfurti iskola követőinek felfogása, koncepciója képviseli. Érdemesnek tartjuk, hogy — H. C. F. Mansilla: *Faschismus und eindimensionale Gesellschaft* című szintetizáló igényű munkája alapján — felvessük és kiemeljük e koncepció néhány, általunk lényegesnek tartott elemét.*

1. *A fasizmus gyökereiről és funkciójáról.* A „kritikai — dialektikus elmélet” — ahogy a frankfurti iskola képviselői saját álláspontjukat megjelölik — lényege az, hogy a kapitalizmus — fasizmus — és a mai egydimenziósnak nevezett polgári társadalom között társadalmi-gazdasági fejlődésen alapuló *kontinuitást* lát, s e kontinuitás, valamint politikai követelményei feltárására törekszik. Mint Mansilla megfogalmazza: „A társadalom kritikai-dialektikus elmélete a fasizmust nem a kapitalizmus egyszerű üzemi balesetének tekinti, hanem egy olyan történelmi konstelláció termékének, amely mélyen gyökerezik társadalmi rendünk fejlődésében.”

A kontinuitást a totalitarizmus és irracionalitás tendenciájának érvényesülése adja, mely tendenciák fellelhetők és kitapinthatók a monopolkapitalista fejlődési szakaszba lépő kapitalista

* Megjelent: Hermann Luchterhand Verlag GmbH. 1971. Neuwied und Berlin.

társadalomban, érvényre a fasizmusban jutottak, de megnyilvánulnak a mai polgári társadalomban is. A totalitarizmus ebben a felfogásban a késői polgári társadalom domináns megjelenési formája: politikai, társadalmi és gazdasági valamint szociálpszichológiai síkon megnyilvánuló uralmi forma és gyakorlat. Alapvető fontosságú: hogyan történik a kapitalizmus és fasizmus összekapcsolása, az egymásraveztetés? H. C. F. Mansilla könyvében végig azt hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus és fasizmus összefüggését a „nem azonos azonosság” dialektikájában kell vizsgálni, kapcsolatuk így fogható csak meg. A „nem azonos azonosság” dialektikája módszer és következtetés is egyben. Alapvetően azonos a kapitalizmussal, abból nő ki a fasizmus: „... a fasizmus lehetőségének a feltétele a kapitalista fejlődésben található” és e lehetőség tendenciaként vezet a totális jóléti társadalomhoz. A „nem azonos azonosság” tartalmazza tehát egyfelől az azonosság mozzanatát; a kapitalista társadalomban potenciálisan megtalálható a fasizmus feltétele, másfelől a fogalom jelzi azt, hogy kapitalizmus és fasizmus csupán ellentmondásosan azonos, hogy kapitalizmus és fasizmus viszonya ellentmondásokat rejt magában. Mindebből az következik, — s ez a „kritikai — dialektikus elmélet” egyik alapgondolata —, hogy a fasizmusnak egyértelműen a kapitalizmust megőrző, végső soron a nagytőke érdekeit szolgáló szerepet tulajdonít.

E felfogás értékét és eredményeit véleményünk szerint éppen ez a dialektikus megközelítési mód adja. Pozitív vonása ezen túlmenően a társadalmi-gazdasági alaphól történő kiindulás és a történelmi-politikai konzekvenciák levonásából történő mozgósítási akarás.

2. *A fasizmus ideológiájáról.* A német fasizmus ideológiájának, a nemzeti szocializmusnak, véleményünk szerint is leglényegesebb vonása: ellentmondásossága, kétarcúsága kerül előtérbe, kap hangsúlyt. A nemzeti szocialista propagandagépezet — mint az ideológia általában — mindvégig összemzeti érdekeket hirdetett és igényt tartott a nemzeti egységre partikuláris érdekek: a feltörekvő, majd uralomra került új politikai elit és a mögötte meghúzódó, azt támogató hagyományos uralkodó rétegek érdekeinek védelmében. Kihangsúlyozódik ebben a felfogásban a náci ideológia egy másik lényeges vonása is: kispolgári ideológiaként indult, a középrétegek ellentmondásos, válság súlyosbította helyzetéből, a jobb- és balfelé egyaránt védekezni akarás szükségességéből fakadt romantikus antikapitalizmusa. A kispolgárság érdekeit kifejező program-pontok azonban korántsem tartoznak a náci ideológia alapelvei közé, amelyeket mindvégig megtartott. A náci ideológia ezen alappilléreiként a szerző a szocializmus ellenességét, agresszív nacionalizmust és antiszemizmust — ami már közismertnek és elfogadottnak tekinthető — jelöli meg, olyan elveket, amelyek nem álltak ellentétben a hagyományos uralkodó osztályok érdekeivel.

3. *Párt és állam.* A fasiszta párt és a fasizmus államának kapcsolata az irodalom legkevésbé feltárt és legnehezebben megfogható kérdései közé tartozik, amely egyszersem politikai szempontból is éles vitákat vált ki. Ez nem véletlen, hiszen a fasizmus párt- és állami gépezete az áttekinthetlenségig agyonbürokratizált volt, kutatási szempontból tehát rendkívül nehezen megközelíthető. A nyugati irodalomban eléggé általánosnak tekinthető az a felfogás, amely szerint az állam a párt érdekeinek lett alávetve, s ez jelentette az egyik kiindulási pontot ahhoz, hogy analóg vonásokat mutassanak ki a fasizmus és a proletárdiktatúra államgépezete, annak működési mechanizmusa közt. Mansilla elutasítja ezt a felfogást, úgy véli, a fasizmus csupán intenzívvé tette azokat a totalitarista tendenciákat, amelyek rejtetten megvoltak a polgári államban. Bizonyítja ezt azzal, hogy minden fasiszta rendszer átvette és integrálta az állami bürokráciát s a hadsereget. Leváltások csak a vezető apparátus szintjén történtek. (Németországban pl. vidéken a fasizmus uralomra jutásakor szinte érintetlen maradt a bürokratikus apparátus.) Egészében változatlanul fennmaradtak és integrálódtak a rendszerbe az ipar, a pénzügy, a nagybirtok hatalmi csoportjai, oly módon, hogy képviselőik részben magas pártfunkciókat töltöttek be, melyeket azonban nem pártbeli pályafutásuknak, hanem gazdasági hatalmi pozícióiknak köszönhették. Részeséivé váltak a politikai hatalomnak, s a hatalom kiterjesztette rájuk ellenőrzését: politikai befolyásuk, tényleges aktivitásuk **korlátozott volt**; a politikai hatalmat.

új elit gyakorolta, új eszközökkel és új formában. A pártapparátus gigantikus és tökéletes hálójával összefogta az állami életet és biztosította — az eddiginél hatékonyabban — az uralkodó osztályok érdekeinek érvényesülését, de egyszersmind hozzá is láncolta növekvő irracionális musához.

4. *Gazdaságpolitika.* A fasiszta gazdaságpolitika vonatkoztatásában is kimutatható a történelmi kontinuitás a kapitalizmus fasizmust megelőző és követő fejlődési szakasza közt. Lényegében tehát a fasizmus csupán egy közbeeső, de — a gazdasági válság miatt — szükség-szerű fejlődési szakaszt jelentett, amely valójában szankcionálta az évtizedek óta tartó monopolista fejlődési tendenciákat, a nagytőke érdekeinek megfelelően politikailag, a terror eszközeivel biztosította e tendenciák érvényre jutását. A fasizmus és kapitalizmus között azonban változtak a relációk, eltolódás következett be a nem azonos azonosság felé. Míg a közkeletű felfogás számára a fasizmus gazdasági életében 1936, és a második 4 éves terv (a gazdaság háborús átállításának kezdete) jelenti a fordulópontot, Mansilla ezt csak a háború kitörésétől számítja: a fasizmus ekkortól már gazdasági értelemben is elvált a nagytőke érdekeitől, mivel mindinkább elvesztette racionalitását. A politika teljes mértékben kibontakozó irracionálitása szembefordult a gazdasági racionalitással. A háború kezdetéig a gazdaság átszervezése csak kvantitatív, akkor azonban minőségi fordulat következett be. Mindez azt jelenti, hogy egészen a háborúig a fasizmus a lehető leghasznosabb volt a burzsoázia érdekei szempontjából. Biztosította a profit maximalizálását: nem korlátozta a termelést, az árakat a kartellek szabták meg, a munkásmozgalmat felszámolta, a gazdaság háborús átállításával konjunktúrát támasztott elsősorban a nehézipar számára, a politikai agresszivitás fokozásával egyre nagyobb piaci lehetőségeket teremtett. De mindez kielezte a monopóliumok közti versenyt, a háborús átállítás és ipari termelés egymást kölcsönösen meghatározó öncéllá vált. Bűvös kör keletkezett, amelyből többé már nem volt kiút, s amely a gazdaság teljes szétzilálásához vezetett.

A Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte és a fasizmus problematikája

A müncheni Institut für Zeitgeschichte 1953-tól megjelenő folyóiratában központi helyet foglal el a fasizmus problematikájának, pontosabban a fasizmus korszakának irodalma.¹ A gazdag és meglehetősen heterogén cikkanyag és dokumentáció áttekintését megnehezíti az a körülmény is, hogy — különösen az 1950-es években — a középpontban a német fasizmus korszakának politikatörténeti feldolgozása állt, így a cikkek többsége ezen időszak többé-vagy kevésbé fontos kül- és belpolitikai eseményével, pártok és személyek, nemzeti szocialista mozgalomhoz való kapcsolatával, abban betöltött szerepével foglalkozik, azt dokumentálja.² A tanulmányok túlnyomó része a kialakulás és hatalomrajutás szakaszával, a nemzeti szocialista mozgalom kezdetével, az 1929—34 közti időszakkal foglalkozik. (24 kifejezetten politikatörténeti tárgyú cikkből 17 vonatkozik erre a korszakra.) A szűk értelemben vett politikatörténeti tárgyú cikkanyag ismertetését nem tartjuk feladatunknak. Érdeklődésünk előterében azok a tanulmányok állnak, amelyek a fasizmushoz, mint komplex történelmi jelenséghez közelítenek, politikai struktúráját, intézményrendszerét, társadalmi szerkezetét és bázisát, történelmi szerepét és funkcióját, uralmi módszereit vizsgálják. Fő törekvésünk — a fentiek szem előtt tartásával — a folyóirat gondolati eredményeinek ismertetése.

A folyóirathoz is, mint a történeti irodalom egészében, az 1960-as évek elején jelennek meg az elméleti jellegű és igényű kérdésekkel foglalkozó tanulmányok, ekkor veszi kezdetét a tényszerű politikatörténeti ábrázolástól való elkanyarodás. A fasizmus komplex kutatása kerül az érdeklődés középpontjába, pontosabban a komplex kutatás lehetőségeinek feltárása, kísérletek a kutatási módszer kidolgozására.

¹ Az 1953—55-ös számok nem állnak rendelkezésünkre.

² Nem tartoznak vizsgálódásunk körébe a háborús korszakra, ill. kifejezetten a II. világháborúra vonatkozó tanulmányok.

Alapkérdésként jelentkezik maga a *fogalom értelmezésének problémája*. E. Nolte: „Zur Phänomenologie des Faschismus” c. cikke³ „hangos gondolkodás” e témakörben; kísérlet a történelmi jelenség definiálására, a definíció módszerének kialakítására, miközben eljut saját módszerének: a tipológiának tagadásához és egy új módszer, a fenomenológia kialakításának szükségességéhez. Definíciója végül is ennek megfelelően fenomenális szintű. Tanulmányával mégis érdemes behatóbban foglalkozni, mert a faszizmus polgári történeti irodalmának egyik jelentős irányzatát, és annak az 1960-as évek első felére elért eredményeit és korlátait reprezentálja.

Kiindulásként rámutat arra, hogy a faszizmus rendkívül vegyes képlet országoként, mind az egyes országok gazdasági, társadalmi, politikai struktúráját illetően, mind a vezetők és követők, mind az ideológia vonatkozásában. Az időbeni elhatárolás kérdése is vitákra ad alkalmat, a regionális csoportosítást szinte lehetetlennek tartja. Nolte helyesen kiindulva abból, hogy a heterogenitásból fakadó megfoghatatlanság egyik sarkkérdése a faszizmus történeti irodalmának, szükségesnek látja egységes fogalom kialakítását azon rendszerek és politikai irányzatok jelölésére, amelyek különböznek a demokratikus-parlamentáris polgári államtól, másrészt a proletárdiktatúrától, de nem egyszerűen katonai diktatúrák. A hatalomra jutás módjából, illetve a hatalmi potenciálból kiindulva kísérletet tesz a faszizmus valamennyi megjelenési formájának csoportosítására és ezen az alapon a fasiszta rendszerek és mozgalmak négy csoportját különbözteti meg. 1. Olyan rendszerek, amelyek önállóak, vagy relatíve önállóak, 2. mozgalmak, amelyek a háború folyamán olasz vagy német támogatással jutottak hatalomra. 3. Oppozícióban levő pártok, melyek saját arculattal és a hatalom megragadásának bizonyos lehetőségével rendelkeztek, 4. jelentőség nélküli töredék csoportok. Nolte az első két csoportnál nagyon tágan fogalmazza meg a kritériumokat, nem húz éles határt köztük, s lényegében ez teszi problematikusá a csoport-képzést: valamennyi jobboldali rendszert fasisztának minősít és ide sorol. Így kerül egymás mellé az első csoportban: Salazar, Franco, Gömbös és Pilsudsky, Primo de Rivera, a jugoszláv királyi diktatúra, a balkáni államok „irányított demokráciái”, valamint a peronizmus Argentínában, Vargas braziliai kísérlete és Konoye rendszere Japánban.⁴ Külön tanulmányt igényelne eldönteni, hogy a fenti rendszerek melyike volt fasiszta, hiszen Nolte a csoportosítást megelőzően ugyancsak tágan vonja meg a fasisztának nevezhető rendszerek és mozgalmak határait, s neki is kétségei vannak az iránt, hogy Salazar és Franco rendszere fasiszta-e, mert nem voltak mozgalmak — jegyzi meg. Primo de Rivera, a jugoszláv királyi diktatúra és a balkáni államok „irányított demokráciái” szerinte is csak nehezen sorolhatók ide. A mi kételeyeink első sorban Gömbös és Pilsudsky kormányzati rendszerének fasiszta jellegét illetik, különösen, ha mint kiteljesedett, totális rendszereket értelmezi azokat a szerző.

A faszizmus, mint történeti jelenség körülhatárolása ezen a módon nem sikerül. Maga Nolte is megállapítja, hogy a fogalom a konkrét történelmi feltételek között más-más értelmet kapott, tartalma időben is változott. Ezek után logikus lenne a konkrét történelmi vizsgálat alapján való fogalom meghatározás — ennek szükségességére az előbbi konklúzió képes rámutatni a szerző — helyette azonban, miután segítségül hívja a különböző politikai irányzatok faszizmus definícióit, egy faszizmus tipológiát alakít ki. Jobban mondván egy tipológiai sort, a következő szempontok alapján: 1. autoritarizmus-totalitarizmus megkülönböztetése és egymásba való átmenete (ez a leglényegesebb sorképző szempont), 2. nemzeti és szociális motívum összekapcsolódása, 3. antiszemitizmus megnyilvánulása. Így négy típust állapít meg: *a)* még nem fasiszta (prä-), *b)* korai fasiszta (früh), *c)* normál fasiszta, *d)* radikális fasiszta jellegű, következésképpen a Nolte-i tipológia is egyszempontúvá válik: figyelmen kívül hagyja a társadalmi-gazdasági motívumokat. Ugyanakkor magából a tipológia, mint módszer abszolutizálásából

³ E. Nolte: Zur Phänomenologie des Faschismus, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1962/4. 373—407.

⁴ A második csoportba a következő mozgalmakat sorolja: Quisling, a román Vasgárda, Szalási, a horvát Pavelić, Tiso, Pétain.

következik, hogy a történelmi-politikai mozzanatok és indítékok is elsikkadnak, mivel absztraktá emelt, a konkrét történelmi szituációból és annak összetettségéből kiszakított fogalmakhoz, mint vezérfonalakhoz rendeli hozzá a történelmi jelenségeket. A tipológia legnagyobb gyengesége az tehát, hogy történelmileg nem konkrét, nem képes bizonyos általános vonások kiemelésén túl többet adni. Tetszetős elméleti konstrukció, amely azonban nem képezhet elméleti kiindulópontot a továbbjutáshoz. Meghaladására van szükség — ezt Nolte is felismeri —, olyan módszerre, amely eredményesen kapcsolja össze a gyakorlatot (a konkrét változó történelmi jelenséget) és elméletet. Végső konklúziója az, hogy fenomenológiai megközelítésre van szükség, mert véleménye szerint ez felel meg az előbbi kritériumnak. Nolte tehát a fasizmus-problémakör szinte valamennyi lényeges kérdését felvetve, egyetemes szempontból vizsgálva és egyféléképpen végiggondolva a fasizmus polgári történeti irodalmában egy jelentős: szellemtörténeti közelítésű, a fenomenális szinten maradó irányzat megfogalmazójává válik.

Nem érdektelen éppen ebből a szempontból a fasizmus és marxizmus viszonyának felfogása. Szerinte „a fasizmus antimarxizmus, amely az ellenséget egy radikálisan ellentétes és mégis vele rokon ideológia kialakításával, valamint közel azonos és mégis jellegzetesen megformált módszerek alkalmazásával szándékszik megsemmisíteni, de mindig a nemzeti önfenntartás és autonómia áttörhetetlen keretei között”. Nolte itt a fasizmust a marxizmus ellenpárjaként fogja fel, a marxizmusra vonatkoztatva határozza meg. Marxizmus és fasizmus tehát tézis és antitézis, melyek rokonvonásokat mutatnak fel, bár a szerző nem tér ki arra, hogy szerinte konkrétan melyek ezek a hasonló vonások. Szellemtörténeti ízű felfogásában a fasizmus ily módon elmélettű és módszerrű „szegényedik”. Keletkezését, létrejöttét illetően csak közvetve hivatkozik az első világháborút követő nagy társadalmi és politikai megrázkódtatásra. Már meghatározása is impliciten a marxizmust jelöli meg a fasizmust kiváltó okként. A marxizmus, amely szerinte szintén csak következmény, a kapitalizmus alapvető ellentmondásainak és pozíciói megrendülésének terméke, s mint ilyen a háború okozta válságból való kilábalás forradalmi útja.

A polgári szerzők idegenkedését a fasizmus társadalmi szempontú közelítésétől ma is tudatosnak lehet tekinteni. E. Nolte említi, hogy a szociológikus közelítés, mivel az osztály-meghatározottságból indul ki, jut legközelebb a marxista felfogáshoz, a nyugati irodalomban e szemléletmód hívei pótolják az „általában hiányzó kommunista hangokat”.

A Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte-ben is csak néhány, az utóbbi években megjelent tanulmány képviseli a *szociológiai szempontú* közelítést. Gondolatgazdagságával, az elemzés mélységével kiemelkedik M. Broszat cikke,⁶ amely következtetéseiben a legmesszebbre megy, s amely összegzés is egyben. Broszat is a totalitarizmus-elmélet képviselője, de nála ezen elmélet korlátai — elsősorban a fenomenális szint — kevésbé érezhetőek, mint Nolte-nál. A társadalmi folyamatokat mélyebben, differenciáltabban képes megragadni, — hozzá kell tennünk: anélkül, hogy újat mondana a fasizmus társadalmi jellegéről. Broszat tanulmánya a társadalmi motiváció és kötődés problémáját állítja középpontba, s azt vizsgálja, hogyan egyeztethető ez össze Hitler abszolút vezéri szerepével és a nemzeti szocializmus világnézetének alapvonásaival. Felhívja a figyelmet arra, hogy sem a marxista, sem a polgári irodalom nem veszi jelentőségéhez mérten figyelembe a nemzeti szocializmus mögött álló reális társadalmi motiváltságot. Mindvégig erőteljesen aláhúzza a fasizmus tömegmozgalom jellegét. Hangsúlyozza, hogy Hitler és pártja szuggesztív és ügyes propagandájával sem teremthette meg a tömeghatás feltételeit, ezek a feltételek objektíve adottak voltak. Másfelől, az objektív feltételek megléte mellett sem jött volna létre egy-egy jobboldali radikális nacionalista tömegmozgalom, ha Hitlerék propagandája nem elégíti ki egyidejűleg a tömegek hagyományos és új iránti vágyát. (Tömegeken, szóhaszná-

⁵ E. Nolte: i. m.

⁶ M. Broszat: Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus, VfZ, 1970/4. 392—420.

lata szerint a szélesen felfogott középrétegek értendők. E rétegeket a szervezett baloldal nem tudta megnyerni, maga mögé állítani, mivel propagandája nem is vette figyelembe őket, hanem a proletariátushoz szólt, annak szemléletét fejezte ki és célul a proletariátus társadalmi emancipációját tűzte ki.) A középrétegek hagyományos és új iránti egyidejű igénye, mely a proletár helyzet és polgári mentalitás keveredéséből származott, kifejezésre jutott a nemzeti szocialistákat hatalomra juttató tömegmozgalomban, e mozgalom lendületében, vitalitásában, és bizonyos fokig abban is, hogy a fasizmus végsőkig tudta fokozni és majd ezen a felfokozott szinten tartani a „nemzeti teljesítő képességét”. Az NSDAP hálóként fogta át az államot és társadalmat, hogy „nemzeti” célok elérésére mozgósítsa és összpontosítsa erőforrásait, eltakarva ily módon a társadalom horizontális tagolódását. Broszat nagyon fontos szempontra hívja fel a figyelmet, amikor hangsúlyozza, hogy a fasizmus nem döntötte meg ugyan a régi társadalmi rendet — s ennyiben elfogadja a marxisták véleményét —, de támaszainak működési körét, lehetőségeit korlátozta és permanensen „forradalmi veszéllyel” fenyegette, szétszórta azokat. Megteremtette a társadalmi felemelkedés új, származástól és anyagi helyzetétől független útjait, új hatalmi elitet hozott létre. Pszichológiai egyenlősítés és eddig nem politizáló néprétegek bekapcsolása a politikai életbe járultak hozzá társadalmi hatékonyságához, ahhoz, hogy a szellemi és politikai szabadság hiánya ellenére társadalmilag nyitottabbnak tűnhetett a korábbi német társadalmi rendszereknél. Társadalmi energiákat szabadított fel, de oly módon, hogy ezeket az energiákat és erőket kaotikusan szétforgácsolta és megfosztotta a politikai felelősség és beleszólás lehetőségétől. Broszat ebből az alapállásból szemléli a fasizmus és monopoltőke kapcsolatát. Erre nem a monopoltőkének a marxisták által vallott döntő meghatározó jelentőségű befolyása a jellemző, hanem hatalmuknak és érdekeiknek a gazdasági szférára, annak szervezésére történő fokozatos korlátozása. A gazdaságpolitika vonatkozásában is döntőek voltak azonban a politikai célok — ezen a ponton tehát Broszat a totalitarizmus-elmélet ismert álláspontjára helyezkedik, mely szerint a gazdaság az állam, a hatalmi politika függvénye volt, a fasizmus úgynevezett „befehlwirtschaft”-ot teremtett. A fasizmus haszonélvezővé tette a monopoltőkét, érdekeit szolgálta, de egyszersmind korrumpálta, szétszórta erőit. Mivel politika és gazdaság kapcsolatában a politika primátusa érvényesült, a politikai döntések elszakadtak a gazdasági érdekek befolyásától és kontrolljától, egyre irracionálisabbakká váltak, s ez a fokozódó irracionalitás végül a gazdaság teljes szétzilálásához vezetett. Broszat felfogásában így az új kifejezésre, hogy a fasizmus korszakában a gazdasági élet vezetőinek politikai befolyása csökkenő tendenciát mutatott.

Az egész fasizmus-problematika egyik sarkkérdése az, hogy milyen mértékű volt a *monopoltőke tényleges befolyása* a politikai életben, mennyiben volt részese a politikai hatalomnak, az irodalom alapján általában — és ez a Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte-re is vonatkozik —, megválaszolatlan. A folyóirat cikkanyagában egyetlen tanulmány D. Petzina: „Hauptprobleme der deutschen Wirtschaftspolitik 1932—33”⁷ adhat közvetett választ, amelyből azonban nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, mert egyrészt csupán a nemzeti szocialista uralom első nyolc hónapját vizsgálja, másrészt kifejezetten gazdaságpolitikai szempontok (munkaalkalmak teremtése és a mezőgazdaság-politika kérdései) állnak középpontban. Petzina tanulmányában kimutatja, hogy Hitler a hatalomra jutást közvetlenül követő időszakban nem inaugurált alapvetően új gazdaságpolitikát, de uralmával új, agresszív bel- és külpolitika kezdődött, amely feltételezte az újrafelfegyverzés megindítását, következésképpen a gazdaság átállítását is. (A gyakorlatban a munkaalkalmak teremtése kezdettől összekapcsolódott az újrafelfegyverzéssel.) A nemzeti szocialisták és monopoltőke kapcsolatára ebben az időszakban — efelől Petzina cikke nem hagy kétséget — az együttműködésre való törekvés a jellemző. Hitler rendkívül óvatos volt a konkrét gazdaságpolitikai irányelvek kidolgozását illetően. Erre csak három-négy hónap után, Fritz Reinhart, a pénzügyminisztérium nemzeti szocialista államtitkárának kivitelezésében került sor. Jellemző pl., hogy Hitler a munkaalkalmak teremtésének alapelveit és lehetőségeit (az általa ekkor legfontosabbnak tartott gazdasági problémát) a nagyipar vezetőivel tanácskozta meg 1933. május 29-én, és csak hozzájárulásukat megnyerve, 2 nappal később terjesztette a

kabinet elé.⁷ Messzemenően figyelembe véve a vezető tőkésék érdekeit, korlátozta a szociális kiadásokat, hogy adókedvezményeket nyújthasson a nagytőkének. (Ígéretet tett, hogy a magántőke adóterhei az elkövetkezendő 5 évben nem haladhatják meg a legsúlyosabb válságév, 1932 szintjét, jóllehet az adókból származó állami jövedelem a 20-as években sohasem ismert alacsony szintre süllyedt. A későbbiekben ez pénzügyi okokból nem is valósulhatott meg.) Erre az időszakra nézve le lehet vonni azt a következtetést, hogy míg a politikai életben pontosan ezekben a hónapokban lejátszódott a gleichschaltolási folyamat első nagy hulláma, a gazdaság vonatkozásában ez nem történt meg. A gazdasági döntéseket az ipar vezető köreinek jóváhagyásával, kölcsönös konzultációk útján hozták. A gazdaságpolitikában tanúsított óvatosság nyilvánvalóan a nagytőke politikai támogatásának biztosítását célozta, s az már csak feltételezés lehet, hogy egyszerűen a politikai életben való közvetlen részvételük elhárítása érdekében is történt. Tény, hogy a konszolidáció rendkívül ellentmondásos, az események menetét felgyorsító szakaszában, amely a jövőre nézve oly fontos volt, a nagytőke — mivel a rendszer politikája érdekeinek megfelelt — a nemzeti-szocialisták mögött állt. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról sem, hogy az új gazdaságpolitikai lépések az állam aktivitásának fokozódását, a gazdasági életbe való közvetlen beavatkozást jelentették (pl. maga az újrafegyverkezés is), ezt vetítették előre. Az ipari érdekek favorizálását mutatja a mezőgazdaság-politikában az autark törekvések ideiglenes háttérbeszorítása. Politikai síkon ez a német nemzetieknek a hatalomból való fokozatos kiiktatását jelentette (Hugenberg—Darre váltás, 1933 szeptember).

Broszathoz visszatérve, Hitler abszolút vezérsége és a *nemzeti szocialista világnézet* kapcsolatait vizsgálva, a szerző arra a megállapításra jut, hogy Hitler integrációs figura volt, mozgatórugó, aki szubjektíve alkalmas volt arra, hogy elsősorban a középrétegek tömegeit megnyerje, s mozgásban tartsa, ugyanakkor, mint a nemzet egésze érdekeinek képviselője és egyetlen lehetséges megvalósítója lépjen fel. Ugyanilyen szerepet töltöttek be a nemzeti szocialista világnézet alapelvei: antiszemitizmus, antibolsevizmus és élettér-elmélet, melyekhez Hitler mindvégig ragaszkodott, éppen azért, mert ezeket az elveket változatlanul fenn lehetett tartani, kifejezték a nemzeti és szociális „megújulást”, úgy lehetett megfogalmazni azokat, hogy nem tárták fel a követők objektív érdekeinek különbözőségét és — nem utolsósorban — fanatikusan lehetett hinni bennük. Mind Hitler vezérségének, mind az említett világnézeti alapelvek hatékonyságának meg voltak azonban az objektív társadalmi feltételei — hangsúlyozza ismételten Broszat. A szerző az élettér elméletet emeli ki, mint amely kezdettől nemcsak világnézeti, hanem konkrétan és következetesen végigvitt politikai célkitűzés is volt, és melynek megvalósítását Hitler szükségserűnek tartotta.

Ezt támasztja alá Trevor-Roper „Hitlers Kriegsziele” című cikkében.⁸ A keleti terjeszkedés politikáját a nemzeti szocializmus lényegének tekinti, konstans célnak, melynek meglétét nagy meggyőző erővel bizonyítják a különböző időben keletkezett Hitlertől származó dokumentumok: a Mein Kampf. Rauschning: Gasprache mit Hitler (1932—34 közti beszélgetéseket tartalmazza), 1941—42 közti és az 1959-ben felfedezett, 1943 februárban folytatott „Tischgespräche”. Trevor-Roper tanulmánya adalék Hitler egyéniségéhez illetve egyéniségének felfogásához is: a szerző a célhoz való ragaszkodásból kiindulva rámutat a gondolkodás és a cselekvés következetességére.

Szintén a politikai célok folyamatosságát támasztja alá K. Lange, amikor az élettér kifejezés előfordulását bizonyítja a Mein Kampf-ban filológiai elemzéssel, bemutatva a fogalom politikai eredetét is.⁹

⁷ VfZ, 1967/1. 18—56.

⁸ VfZ, 1960/2.

⁹ K. Langes: Der Terminus „Lebensraum” in Hitlers „Mein Kampf”. VfZ, 1965/4.

Csak részben kapcsolódik a témakörhöz, de érdemes megemlíteni H. Hammer tanulmányát,¹⁰ amely cáfolja, hogy Hitler az 1930-as évek második felében a megváltozott politikai szituációnak és az ehhez mért saját tetteinek megfelelően változtatott volna a Mein Kampf eredeti szövegén, azaz a megvalósításhoz igazította volna a célt. Az 1925—27-ben keletkezett első, az 1930 és 39-es kiadások szövegének aprólékos vizsgálatával bizonyítja, hogy minden tárgyi változtatás 1925—27 és 1930 között történt. Erre az időszakra esett az egyetlen lényeges, a párt felépítését és szabályzatát érintő tárgyi módosítás is, amelyet a szerző szerint valószínűleg a Strasser-vonallal szemben háttérbe szorításának céljával foganatosítottak. Minden szervezeti egység élére felülről kinevezett — választott helyett! — vezetőt állított, kivételt csak a pártvezér jelentett, akit az összes ülés választott és akinek feltétlen tekintélyét és legnagyobb felelősségét rögzítette a módosítás.

Mint láttuk, Broszat tanulmányában kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a *fasizmus tömegmozgalom jellege* hangsúlyozásának, annak, hogy a fasizmus a középrétegek szociálisan motivált tömegmozgalma volt. M. A. Kater: *Zur Soziographie der frühen NSDAP*¹¹ című tanulmányában a középrétegek szerepének, részvételének differenciált vizsgálatával foglalkozik. Kater az NSDAP 1923 szeptember végi—november eleji tagsági listájának számítógépes adatfeldolgozása alapján bizonyítja, hogy a nemzeti szocialista párt tagjai elsősorban az „alsóbb középrétegekből” (unterer Mittelstand) verbuválódtak. Értékes Kater tanulmánya, mert adatszerűen, s a nemzeti szocialista mozgalom kezdeti és egyben kritikus, a sörpuccsot közvetlenül megelőző időszakában határozza meg a mozgalom társadalmi képletét. A tagsági lista, amely feltünteteti a sorszámot, elő- és utónevet, foglalkozást, születési időt, lakhelyet és az NSDAP helyi szervezetét (Ortsgruppe), az akkori 55 787-es taglétszám 8,5%-át tartalmazza. A százalékos arányt meghaladó mértékben nyújt azonban keresztmetszetet a mozgalomról, mivel a fellendülés 1923-as nagy hullámának idejéből származik: 1923 elejéig mindössze kb. 15 000 tagja volt az NSDAP-nak, november 9-ig pedig mintegy 40 000 fő lépett be a pártba. A lista tehát képet adhat a taglétszám mintegy 70 %-áról, az eredmények mindenféle erőltettség nélkül általánosíthatók. Módszertanilag is újszerű a folyóiratban ez a tanulmány, jelzi a továbblépés és fejlődés útját: a tények, adatok szakszerű sokoldalú elemzését. Húsz foglalkozási csoportot állapít meg, 11 táblázatban tünteti fel lakhely, foglalkozás, életkor, nem és szervezeti hovatartozás kapcsolatát. Legfontosabb megállapítása, hogy a tagság 62,6%-a az unterer Mittelstand-ból, az egzisztenciálisan leginkább fenyegetett rétegből származott. (A következő foglalkozásokat sorolja ide: kézművesek és szakmunkások, kereskedők, gazdák, kishivatalnokok, alkalmazottak, tanoncok.) Hitler 25 pontja tehát elsősorban nekik szólt és nem mindenkinek, hangsúlyozza a szerző. Számításai szerint a munkás-ság 9,5%-os arányban tartozott az NSDAP-hoz. Cáfolja az irodalom eddigi feltételezését, hogy a mozgalom ebben az időszakban alig terjedt túl Bajorország határain: a tagság 18,9%-a Észak-Németországban élt, de 62,3%-uk a müncheni csoportba lépett be, ez okozta a fenti feltételezést. Az adatok bizonyítják, hogy az NSDAP 1923-ban nem főként városi mozgalom volt. A nemzeti szocialisták 53,7%-a élt falun, 22,4%-a kisvárosban, s mindössze 24,2%-a nagyvárosban. A tagság életkora 27,5 év volt, a mozgalom tehát a politikailag iskolázatlan, tapasztalatlan rétegeket vonzotta, tömörítette.

A középrétegek tömegbázis alkotó szerepét erősíti meg Hentig dokumentációja,¹² mely a mozgalom illetve rendszer egy sajátos, a hatalmat gyakorló rétegének, az SS-nek szociális összetételét vizsgálja. Az SS két csoportja: a koncentrációs tábork igazgatásával és őrzésével megbízott s a megsemmisítő tábork személyzete életrajzi adatainak elemzése alapján mutatja be, hogy a vizsgált személyek többsége az „alsóbb középrétegekből” származott. Jelentős részüknek

¹⁰ H. Hammer: Die deutschen Ausgaben von Hitlers „Mein Kampf”. VfZ, 1956/2.

¹¹ VfZ, 1971/2. 124—160.

¹² Hentig: Beiträge zu einer Sozialgeschichte des Dritten Reiches. VfZ, 1968/1.

nem volt tanult szakmája, s tekintélyes a munkanélküliek aránya (az első csoportnál 35 főből 25 munkanélküli).¹³ Az SS-be való belépést így — az életrajzok tanúsága szerint — részben anyagi okok, részben a társadalmi felemelkedés lehetőségei motiválták, illetve a két tényező együttesen. Ezen adatok szerint is túlnyomórészt a századforduló táján született generációról van szó.

A nemzeti szocialista mozgalom módszereiről, a tömegmozgalommá válás folyamataról ad képet Broszat dokumentumközleménye.¹⁴ Reinhold Muchow, a berlini, erősen Strasser-be-folyás alatt álló NSDAP neuköllni csoportjának szervező és propaganda felelőse 1926 június—1927 március közti időszakból, hónapról-hónapra írt helyzetjelentéseit közli. Különösen érdekesek az 1926 novemberétől keltezett jelentések, amikor Goebbels lett Berlin gauleitere. Goebbels kinevezése fordulatot jelentett az NSDAP berlini szervezetében, kezdetét vette a mozgalom felendülése: kidolgozottabbá váltak az akciók, látogatottabbakká a rendezvények, fokozatosan emelkedett a taglétszám. S a dokumentumok szerint pontosan ez volt a cél: a szervezett mozgalommá válás, az aktivitás és aktivizálás. Az aktivitás tartalmát egyedül és kizárólag a KP elleni harc adta. A helyzetjelentések felépítése is tükrözi ezt: két részből állnak, az ellenség és az NSDAP helyzetének, havi tevékenységének, összeütközéseiknek leírásából. Nem fogalmazódik meg egyetlen alkalommal sem semmiféle pozitív társadalmi vagy politikai célkitűzés. A mozgalom tartalmát maga a mozgalom adja, amely tagadásra épült. Az egyes akciók célja nyilvánvalóan a munkásnegyedekbe való behatolás (Wedding, Neukölln, Spandau stb.), erőfitogtatás, pozíciók elnyerése a KP-től és felkészülés a következő akcióra.

Érdeemes néhány mondat erejéig a helyzetjelentések szerzője, Reinhold Muchow személyére kitérni. Indíttatása, a mozgalomba való bekapcsolódása tipikusnak tekinthető — ő is az „alsóbb középrétegekből” származik (kereskedő alkalmazásában állt) — gyors karrierje jelzi e réteg társadalmi felemelkedésének lehetőségeit. A dokumentumok megírásakor a neuköllni csoport propagandistája és szervezője, Goebbels 1928-ban a berlini gau szervezeti felelősévé nevezi ki. Ő dolgozza ki azt a szervezeti felépítést, amelyet később az egész birodalomban bevezetnek (Zelle, Unterzelle, Sektion, Bezirk, illetve Kreis, Gau). Muchow kezdeményezésére történt az NSBO (Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation) kialakítása, amelynek szervezeti vezetője, sajtóorgánumának („Das Arbeitertum”) kiadója lett. Ő a szakszervezeti székházak elleni 1933. május 2-i akció tervezője, eszmei irányítója, majd a Deutsche Arbeitsfront szervező hivatalának vezetője. A Strasser-irányvonal képviselője. A DAFN keresztül megpróbálkozik a Gregor Strasser-féle elképzelések realizálásával. Nyílt összeütközésre a pártvezetéssel 1933 szeptemberi halála miatt nem került sor, de 1937-ben Ley a pártnapon mint Strasser hívét bélyegezte meg.

A *politikai struktúrát, intézményrendszert* illetően nagyon csekély anyagot van módunkban ismertetni. Kifejezetten ezzel a kérdéskörrel mindössze két cikk foglalkozik: G. Plum terjedelmes bevezetővel ellátott dokumentumközleménye „Staatspolizei und innere Verwaltung (1934—36)” címen¹⁵ és H. Buchheim tanulmánya: „Die Höheren SS- und Polizeiführer”.¹⁶ Mindkét cikk értékes támpontul szolgálhat a fasiszta államnak az áttekinthetlenségig bonyolult intézményrendszerében való tájékozódáshoz és fényt vet párt és állam kapcsolatára.

G. Plum azt az igen összetett, sok szálon futó folyamatot vizsgálja, amelynek során az 1934—36 közti időszakban végbement a rendőrség centralizálása és az állami irányításból való kivonása, majd betagozása az SS-be. Konkrétan a Göring által létrehozott Gestapo, a közigazgatás — élén Frick birodalmi és porosz belügyminiszterrel —, és a Himmler vezette SS hatalmi harcát ábrázolja. Poroszországban Göringnek sikerült létrehoznia egy, az államigazgatástól független hatalmi szervezetet, mely összefogta az államigazgatási szervek hatásköréből kivont

¹³ Hentig: i. m.

¹⁴ M. Broszat: Die Anfänge der Berliner NSDAP 1926/27. VfZ, 1960/1.

¹⁵ VfZ, 1965/2.

¹⁶ VfZ, 1963/4.

politikai rendőrségi szervezetet (1934. március 14-i törvény).¹⁷ Ellenerőként hatott azonban mindvégig egyfelől Frick decentralizálással és a rendőrségi szervezetnek az államigazgatástól való elszakításával szembeni kísérlete, másfelől Göringgel és Frick-kel szemben Himmler törekvése a politikai rendőrségi szervezetnek az SS befolyása alatti centralizációjára (Himmler 1934. április 26-tól a Gestapo inspektora, mint Reichsführer-SS). A kötérlhúzásból Himmler került ki győztesen. A Gestapo vezetése fokozatosan átcsúszott a kezébe, s 1936-ban a Gestapo központi irodáján keresztül már összefogta valamennyi tagállam politikai rendőrségét. Legfelső szinten így biztosított volt a Gestapo szervezeti függetlensége az államigazgatástól, melyet jogilag az 1936. február 10-i törvény támasztott alá, megfogalmazva, hogy a Gestapo rendelkezései nem tartoznak a közigazgatási bíróságok hatáskörébe, kontrollja alá. Közép és alsó szinten azonban a párt és állami szervek ilyen mértékű kettéválasztása, amely kettéválasztás — ezt látnunk kell — sajátos módon pontosan a dualizmus megszüntetését, politikai ügyekben a pártszervek befolyásának teljes érvényesülését, az államiak alárendelését szolgálta és célozta, sohasem valósult meg. Megyei szinten a rendőrségi szervezet nem sikerült kivonni az államigazgatás hatásköréből. H. Buchheim gazdag forrásanyagra épülő tanulmányában az 1937. november 13-án mozgósítás esetére létrehozott, az SS és rendőri szervezetet koordináló és irányító központi szerv, „die Höheren SS- und Polizeiführer” funkciójával, szerepével, a hadsereghez és államigazgatási szervezetekhez való kapcsolatával foglalkozik. A HHSSPF közvetlenül Himmler fennhatósága alá tartozott, megőrizte viszonylagos (jogi) függetlenségét a Wehrmachtól és teljes függetlenségét a közigazgatástól.¹⁸ Fő feladata a politikai irányítás volt, ami széleskörű és tág tevékenységi és befolyási lehetőséget jelentett. Így pl. tevékenységi körébe tartozott Himmler megbízásából a magyarországi nyilas-keresztesek támogatása a Szálasi puccs előkészítésében. Konkrét tevékenységétől eltekintve, mint szervezet, véleményünk szerint azért figyelemreméltó, mert létrehozása, feladatköre pregnánsan mutatja a fasiszta politikai struktúra sajátosságát: szinte áttekinthetetlen *rendszer*, látszólag partikuláris szervek egymásmellettsége, melyeket mégis zárt, szigorúan hierarchikus rendbe tömörített, ahol a különböző apparátusok hatalmi versengése is a központi akarat és hatalom érvényesítését biztosította.

*

A Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte igen gazdag anyagot nyújthat a szakembereknek e témában való tájékozódásához, ismeretei elmélyítéséhez, akkor is, ha elméleti közelítésével, alaphangjával nem értünk egyet, s gondolati eredményei többé-kevésbé ismertek a szakirodalmat olvasók körében. Az 1960-as évek módszertani szempontból is gazdagodást jelentenek, jelzik az előrelépés lehetőségét, útját. Egyre inkább teret kap a szociológiai érdeklődés, a bő forrásanyagra való építés, nő az értékes dokumentumközlemények száma.

¹⁷ G. Plum: Staatspolizei und innere Verwaltung. VfZ, 1965/2. 191—224.

¹⁸ H. Buchheim: Die Höheren SS- und Polizeiführer. VfZ, 1963/4. 362—392.